

Η αναφορά του Ιωσήφ Βρυέννιου για τον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης του 15ου αιώνα

Κωνσταντίνος Μουστάκας

Abstract_ Konstantinos Moustakas | Joseph Bryennios on the Population of Constantinople in the Fifteenth Century

In his public speech *On the Rebuilding of the City*, composed between 1415 and 1421, the monk and scholar Joseph Bryennios includes a reference to the population size of Constantinople, which he sets to seventy thousand. This figure is higher as compared to other contemporary reports on this subject (such as those of Leonard of Chios, Kritoboulos, Andrea di Arnolfo, Tetaldi, the anonymous *Report on the Greek Lands and Churches* of 1437) or to the conclusions of indirect approaches to the subject, that produce figures varying from 25,000 to 60,000. The factual accuracy of Bryennios's figure is tempered by the fact of his use of a multiple of the symbolic number seven. The use of multiples of seven was a commonplace of Byzantine writers of a religious background in the cases they reported numerical figures, such as casualties, numbers of war captives etc. Even though inaccurate and higher as compared to other testimonies, Bryennios's figure is realistic in the sense that it conforms to a reality in which the population of Byzantine Constantinople was then counted in the tens of thousands, instead of the hundreds of thousands it did in better times in the past.

Η ΜΕΛΕΤΗ της ιστορικής δημογραφίας του Βυζαντίου πάσχει από την σχεδόν πλήρη έλλειψη ποσοτικών δεδομένων. Η καταστροφή των κρατικών αρχείων στις αλώσεις του 1204 και του 1453, είχε ως αποτέλεσμα την απουσία απογραφικών εγγράφων, με την εξαίρεση ολίγων εγγράφων φορολογικής απογραφής (*πρακτικών*), από τον 12ο έως και τις αρχές του 15ου αιώνα, που διατηρήθηκαν σε μοναστηριακά αρχεία, εφόσον αφορούν χωριά που συνιστούσαν κτήσεις των συγκεκριμένων μοναστηριών, και εμπεριέχουν καταγραφές των οικογενειών των *παροίκων*.¹ Κατά τα λοιπά, η δημογραφική προσέγγιση της βυζαντινής ιστορίας μπορεί να βασιστεί μόνο σε έμμεσες προσεγγίσεις, είτε αυτή αφορά στο σύνολο του πληθυσμού της αυτοκρατορίας ανά εποχές, είτε στο μέγεθος του πληθυσμού επιμέρους περιοχών, είτε συγκεκριμένων πόλεων.²

Οι μαρτυρίες πηγών με άμεση ή έμμεση αναφορά στο πληθυσμιακό μέγεθος κάποιας βυζαντινής πόλης είναι πολύ λίγες, και έτσι η προσέγγιση της αστικής δημογραφίας του Βυζαντίου δεν μπορεί να βασιστεί παρά σε αποσπασματικά δεδομένα. Αυτό ισχύει ακόμα και για την Κωνσταντινούπολη. Με δεδομένη την

¹ Για την αξιοποίηση αυτών των εγγράφων στην δημογραφική μελέτη του Βυζαντίου, βλ. Kondon 1965· Λαΐου-Θωμαδάκη 1987, 101–49, 294–389· Laiou 2002a, 312–17.

² Laiou 2002β· Lefort 2006.

απουσία άμεσων μαρτυριών σε πηγές, η πιο συστηματική προσπάθεια για την προσέγγιση του πληθυσμιακού μεγέθους της βυζαντινής πρωτεύουσας κατά την πρώιμη και την μέση βυζαντινή εποχή έχει γίνει από τον David Jacoby. Υπολογίζοντας την έκταση του οικισμένου χώρου της πόλης σε συνδυασμό με το μέγιστο δυνατό πληθυσμιακή πυκνότητα, που είναι γνωστό στην μεσαιωνική εποχή, ο Jacoby υπολογίζει ένα μέγιστο του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης, στις 375.000 – 400.000, έως το έτος 542. Σε ό,τι αφορά στο μέγιστο που μπορεί να έφτασε ο πληθυσμός της ίδιας πόλης κατά την νέα φάση ακμής της, της μέσης περιόδου, λαμβάνει υπόψη την έμμεση μαρτυρία από το *Χρονικό* του Βιλλεαρδουίνου, ότι η Κωνσταντινούπολη του 1204 είχε πληθυσμό πέντε φορές μεγαλύτερο από το Παρίσι, οπότε θα μπορούσε να εκτιμηθεί στις 250.000 περίπου.³

Σε σχέση με την εποχή των Παλαιολόγων, οι αναφορές ιστορικών όπως οι Charanis και Matschke, ότι η Κωνσταντινούπολη είχε έναν πληθυσμό της τάξης των εκατό χιλιάδων και πλέον στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων, συνιστούν εικασίες που δεν στηρίζονται σε ιστορικά δεδομένα ή σε κάποια μεθοδολογία προσέγγισης.⁴ Έχει προταθεί ότι, στην βάση κάποιων ενδείξεων, ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης ήταν πολύ χαμηλότερος, τουλάχιστον κατά την περίοδο του Μιχαήλ Η' (1261–1282).⁵ Η μόνη εποχή από την οποία σώζονται ρητές μαρτυρίες πηγών για το μέγεθος του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης είναι η ύστατη περίοδος της βυζαντινής ιστορίας, η περίοδος πριν την Άλωση στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα. Η μία από αυτές τις μαρτυρίες παρέχεται από το γνωστό *Υπόμνημα περί των ελληνικών χωρών και εκκλησιών*, που συντάχθηκε από επιτροπή παπικών αντιπροσώπων εν όψει της Συνόδου της Βασιλείας (1437), και τοποθετεί τον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης στις σαράντα χιλιάδες· η άλλη βρίσκεται στο χρονικό της Άλωσης από τον Φλωρεντίνο Tetaldi, που όμως διαφορετικές εκδοχές του χρονικού του δίνουν διαφορετικούς αριθμούς για το σύνολο των κατοίκων της πόλης, με σημαντική απόκλιση, από 25.000 έως και 42.000.⁶ Τέλος, ο Andrea di Arnoldo δίνει μία υψηλότερη εκτίμηση του πληθυσμού στις 50.000 κατά την εποχή της Άλωσης.⁷

Οι μαρτυρίες του *Υπομνήματος*, του Tetaldi και του Arnoldo, είναι γνωστές στην έρευνα και έχουν αξιοποιηθεί στις παλαιές μελέτες του Schneider και του Frances, που θίγουν το μέγεθος του πληθυσμού της βυζαντινής Κωνσταντινούπολης τον 15ο αιώνα.⁸ Από την δημοσίευση αυτών των συμβολών, δεν υπήρξε ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον για το συγκεκριμένο θέμα, που προφανώς θεω-

³ Jacoby 1961, 103–9.

⁴ Charanis 1953, 139–40· Matschke 2002, 465. Για μία εκτενέστερη κριτική προσέγγιση του θέματος του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης επί των πρώτων Παλαιολόγων, που δοκιμώς δεν καταλήγει σε αριθμητικές εκτιμήσεις για το μέγεθός του, βλ. Αγορίτσας 2016, 159–60.

⁵ Μουστάκας 2012, 236–38.

⁶ Λάμπρος 1910, 361· Melville Jones 1972, vii, 4· Philippides 2007, 154–55.

⁷ Arnoldo: Iorga 1915, 54.

⁸ Schneider 1949, 237· Frances 1969, 405–6.

ρήθηκε ότι δεν έχει περιθώρια περαιτέρω διερεύνησης.⁹ Στο παρόν αποκαλύπτεται μία ακόμα μαρτυρία με αναφορά στο μέγεθος του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης του 15ου αιώνα, για την ακρίβεια κατά την δεύτερη δεκαετία του, η οποία στην συνέχεια τίθεται υπό κριτική αξιολόγηση ως προς την αξία της σε πραγματολογικό επίπεδο.

Η σχετική αναφορά εντοπίζεται στον λόγο του Ιωσήφ Βρυέννιου *Περὶ τοῦ τῆς Πόλεως Ἀνακτίσματος*, ο οποίος συντάχθηκε και εκφωνήθηκε στην Κωνσταντινούπολη κατά την περίοδο 1415 με 1421. Τα χρονολογικά όρια στα οποία μπορεί να ενταχθεί η εκφώνηση του λόγου, καθώς και τα γεγονότα που αφορά, ορίζονται καταρχάς από την οικοδόμηση του Εξαμιλίου (1415), που μνημονεύεται ως συντελεσθείσα, και στην συνέχεια από την έναρξη των εχθροπραξιών ανάμεσα στο Βυζάντιο και τον νέο σουλτάνο Μουράτ Β' περί το 1421–1422, για τις οποίες δεν υπάρχει καμμία ένδειξη στον λόγο ότι είχαν λάβει χώρα έως τον χρόνο σύνταξης και εκφώνησής του.¹⁰ Επιπλέον, αποτέλεσμα αυτών των εχθροπραξιών ήταν και η κατεδάφιση του Εξαμιλίου (1423), στοιχείο που συντείνει σε προγενέστερη χρονολογία για την εκφώνηση του λόγου. Ο Ιωσήφ Βρυέννιος (περ. 1340–1431), σημαντικός λόγιος, δεν κατείχε κάποιο εκκλησιαστικό ή άλλο αξίωμα, ήταν απλός μοναχός, στην μονή Στουδίου τότε, διακρινόταν όμως από υψηλή θεολογική κατάρτιση και διπλωματικές ικανότητες, ήταν έμπιστος του αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου (1391–1425), και παλαιότερα είχε αποσταλεί στην Κρήτη και στην Κύπρο, με στόχο την διαπραγμάτευση με τις εκεί λατινικές αρχές περί της κατάστασης του ορθόδοξου κλήρου, αλλά και την ανασυγκρότησή του.¹¹ Ο λόγος του *Περὶ τοῦ τῆς Πόλεως Ἀνακτίσματος* εκφωνήθηκε, όπως δηλώνεται, ενώπιον του αυτοκράτορα, του πατριάρχη, των «εν τέλει» (δηλαδή των μελών της Συγκλήτου και άλλων υψηλών αξιωματούχων), και της «πολιτείας» (δηλαδή των εκπροσώπων του ευρύτερου πληθυσμού). Επρόκειτο δηλαδή για λόγο που εκφωνήθηκε σε μία από τις «γενικές συνελεύσεις», που απαντούν στην βυζαντινή πολιτική ζωή κατά τον τελευταίο αιώνα της ύπαρξης του βυζαντινού κράτους, και συγκαλούνταν από τον αυτοκράτορα προκειμένου να ληφθούν σημαντικές αποφάσεις με ευρύτερη συναίνεση. Αντικείμενο της συγκεκριμένης συνέλευσης ήταν η ανάγκη επισκευών στα τείχη και η πραγματοποίηση εράνου μεταξύ των κατοίκων της πόλης για την πραγμάτωσή τους. Ο Βρυέννιος προφανώς προσκλήθηκε να μιλήσει στην συνέλευση από τον αυτοκράτορα, ο οποίος θα θέλησε να αξιοποιήσει την δημοτικότητά του ως ιεροκήρυκα.

Στόχος της ομιλίας του Βρυέννιου ήταν να πειστούν οι κάτοικοι της πόλης να συμβάλουν στον έρανο. Αν και δεν γνωρίζουμε κατά πόσον επιτυχής υπήρξε η συγκεκριμένη προσπάθεια συγκέντρωσης χρημάτων, εκ του αποτελέσματος μπορεί να θεωρείται ότι τελικά ο σκοπός επιτεύχθηκε, γιατί στην πολιορκία της

⁹ Για μία επαναπροσέγγιση, βλ. Μουστάκας 2012, 236–42.

¹⁰ Βρυέννιος: Τωμαδάκης ²1969, 249–50.

¹¹ Τωμαδάκης ²1969, 239–40· Ιωαννίδης 1985.

πόλης από τον Μουράτ Β' (1421–1451) το 1422, λίγα χρόνια αργότερα, τα τείχη είχαν προφανώς επισκευαστεί. Κατά την ανάπτυξη των επιχειρημάτων του και σε μία από τις αποστροφές του λόγου του, ο Βρυνένιος κάνει λόγο για την ύπαρξη «επτά μυριάδων» (70.000) κατοίκων στην πόλη. Πιο συγκεκριμένα, ανάμεσα στα πολλά επιχειρήματα που ανέπτυξε, έκανε λόγο για τους δέκα πλουσιότερους κατοίκους της πόλης και τα ιδιωτικά ανάκτορα που είχαν κτίσει στην διάρκεια των προηγούμενων τριάντα ετών, θεωρώντας ότι η σχετική δαπάνη θα αρκούσε για την ζητούμενη επισκευή των τειχών της πόλης. Την δήλωσή του αυτή κλείνει με την ρητορική ερώτηση του πόσα θα μπορούσαν να κάνουν οι «επτά μυριάδες» σε άμεσο χρόνο, αν η συγκεκριμένη ανάγκη μπορούσε να καλυφθεί από δέκα ανθρώπους σε βάθος χρόνου.¹²

Όπως μπορεί να γίνει αντιληπτή εκ πρώτης όψεως, αυτή η αναφορά του Ιωσήφ Βρυνένιου συνιστά μία ακόμα μνεία του μεγέθους του πληθυσμού της βυζαντινής Κωνσταντινούπολης κατά τον 15ο αιώνα. Για την πραγματολογική της ακρίβεια όμως μπορούν να εγερθούν ερωτήματα και αμφιβολίες. Μεταξύ των άλλων άμεσων και έμμεσων αναφορών περί του μεγέθους του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης τον 15ο αιώνα που δίνουν άλλες σύγχρονες πηγές, αυτή δίνει τον υψηλότερο αριθμό. Ακολουθεί η μαρτυρία του Λεονάρδου Χίου, που κάνει λόγο για εξήντα χιλιάδες αιχμαλώτους των Οθωμανών κατά την Άλωση, ενώ στον αριθμό των αιχμαλώτων αναφέρεται και ο Κριτόβουλος που τους κατεβάζει στις πενήντα χιλιάδες.¹³ Στις περιπτώσεις κατά τις οποίες μία πόλη καταλαμβάνόταν από τους Οθωμανούς με μάχη, τότε αιχμαλωτιζόταν το σύνολο του πληθυσμού της, που συνιστούσε και την σημαντικότερη πολεμική λεία, οπότε μπορούμε να θεωρούμε ότι ο αριθμός των αιχμαλώτων αντιπροσωπεύει λίγο πολύ τον συνολικό αριθμό κατοίκων. Ο Charanis βασιζόμενος στις παραπάνω μαρτυρίες περί του αριθμού των αιχμαλώτων εικάζει πως ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης του 15ου αιώνα θα αριθμούσε τουλάχιστον 75.000.¹⁴

Οι νεκροί κατά την άλωση της Κωνσταντινούπολης ήταν σχετικά λίγοι. Ο Κριτόβουλος αναφέρει έως τέσσερις χιλιάδες φονευθέντες, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, Βυζαντινούς και ξένους.¹⁵ Σύμφωνα με τον Δούκα, που παραθέτει πληροφορίες που του έδωσαν Τούρκοι στρατιώτες παρόντες στην Άλωση, κατά την είσοδό τους στην Κωνσταντινούπολη, αρχικά φόνευαν αδιακρίτως, και έτσι σκότωσαν περί τους δύο χιλιάδες ανθρώπους, κάτι για το οποίο μετάνιωσαν όταν διαπίστωσαν ότι στην πόλη βρίσκονταν συνολικά πολύ λιγότεροι άνθρωποι από όσο νόμιζαν, αφού θα μπορούσαν και τους περισσότερους από τους φονευθέντες να τους είχαν αιχμαλωτίσει.¹⁶ Σχετικά λίγοι θα ήταν και όσοι κατάφεραν να διαφύ-

¹² Βρυνένιος: Τωμαδάκης ²1969, 249: «ὅτι ὁ δέκα πλούσιοι ἔμελλον ἐν τριάκοντα χρόνοις ποιῆσαι, τοῦτο καὶ πολλῶ πλείω ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ ἐπερχομένῳ, συναυρομένου ἡμῖν τοῦ Θεοῦ, ποιήσομεν σὺν τοῖς δέκα πᾶν τὸ κοινὸν οἱ ἑπτάκις μυρίων ἐπέκεινα.»

¹³ Melville Jones 1972, 39· Κριτόβουλος: Reinsch 1983, 75.

¹⁴ Charanis 1953, 138–39.

¹⁵ Κριτόβουλος: Reinsch 1983, 75.

¹⁶ Δούκας: Grecu 1958, 361.

γουν με πλοία, ή να καταφύγουν στον Γαλατά, οπότε μπορούμε να θεωρούμε ότι οι αριθμοί των αιχμαλώτων θα μπορούσαν να δίνουν μία ένδειξη που προσεγγίζει το συνολικό μέγεθος του πληθυσμού της πόλης. Από την άλλη όμως υποστηρίζεται ότι οι αριθμοί αιχμαλώτων που δίνουν ο Λεονάρδος Χίος και ο Κριτόβουλος μπορεί να είναι υπερβολικοί.¹⁷

Σε μία χαμηλότερη εκτίμηση του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης συντείνει η μαρτυρία του Σφραντζή, ο οποίος αναφέρει το σύνολο των δυνάμενων να πολεμήσουν ανδρών της πόλης, σύμφωνα με τους καταλόγους που είχαν συντάξει οι *δήμαρχοι*, δεδομένης της γενικής επιστράτευσης του πληθυσμού που απαιτούσε η άμυνα κατά την πολιορκία της πόλης. Ο Σφραντζής, που κατά δήλωσή του είχε επιφορτιστεί από τον αυτοκράτορα να καταναείμει το σύνολο των ανδρών βάσει αυτών των καταλόγων, αναφέρει ένα ακριβές νούμερο των δυνάμενων να συνεισφέρουν στην άμυνα ανδρών και αυτοί ήταν συνολικά 4.773.¹⁸ Η απόδοση ενός τόσο ακριβούς αριθμού από τον Σφραντζή γίνεται προφανώς για να τονίσει την προσωπική εμπλοκή του στις διαδικασίες οργάνωσης της άμυνας. Γενικά, ο αριθμός του Σφραντζή δεν απέχει από τους κατά προσέγγιση αριθμούς των αμυνόμενων που δίνουν πολλοί άλλοι συγγραφείς που αναφέρονται στην Άλωση, και κινούνται μεταξύ των πέντε έως έξι χιλιάδων Βυζαντινών, και δύο έως τριών χιλιάδων ξένων (Γενοβάτες του Γαλατά, ολιγομελή σώματα μισθοφόρων όπως του Justiniani, πληρώματα εμπορικών πλοίων).¹⁹

Ο Frances λαμβάνει υπόψη του την μαρτυρία του Σφραντζή, και βάσει αυτής αντιμετωπίζει με επιφύλαξη τις αναφορές που δίνουν ή υπονοούν έναν μεγαλύτερο αριθμό πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης. Ο Frances θεωρεί ότι οι δυνάμενοι να συνεισφέρουν στην άμυνα άνδρες συνιστούν το εν τρίτο ή το εν τέταρτο του όλου πληθυσμού της πόλης, με τον υπόλοιπο πληθυσμό να περιλαμβάνει γυναίκες, παιδιά, ηλικιωμένους, ασθενείς και ανάπηρους κ.ο.κ. Έτσι ο υπολογισμός περί του συνολικού πληθυσμού κυμαίνεται στην περιοχή των δεκαπέντε με είκοσι χιλιάδων.²⁰ Επ' αυτού μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η εκτίμηση του Frances είναι πέραν του δέοντος φειδωλή. Θεωρούμε ότι σε έναν αριθμό μαχίμων ανδρών αντιστοιχεί μεγαλύτερο μέρος γενικού πληθυσμού από όσο εκτιμά, περί τις πέντε με έξι φορές μεγαλύτερο. Σε αυτή την εκτίμηση συντείνει και η μαρτυρία του Δούκα σχετικά με την οθωμανική πολιορκία της Μυτιλήνης το 1462, στην οποία θα πρέπει να ήταν παρών. Κατά τον Δούκα, οι μάχιμοι αμυνόμενοι αριθμούσαν πέντε χιλιάδες σε συνολικό πληθυσμό είκοσιπέντε χιλιάδων (που θα περιλάμβανε και μεγάλο μέρος του πληθυσμού της υπαίθρου που είχε καταφύγει στην πόλη).²¹ Ο αριθμός μαχίμων ανδρών δηλαδή αντιστοιχούσε στο εν πέμπτο του συνολικού πληθυσμού. Έτσι, και για την Κωνσταντινούπολη του 1453, ο αριθμός μαχίμων

¹⁷ Frances 1969, 406.

¹⁸ Σφραντζής: Maisano 1990, 132.

¹⁹ Bartusis 1992, 130–31.

²⁰ Frances 1969, 406.

²¹ Δούκας: Grecu 1958, 435.

ανδρών του Σφραντζή μπορεί να θεωρηθεί ως μία ένδειξη συνολικού πληθυσμιακού μεγέθους περί τις εικοσιπέντε με τριάντα χιλιάδες, αριθμός που συμφωνεί με κάποιες από τις εκδοχές του Tetaldi.²²

Έχοντας λάβει υπόψη τις παραπάνω ενδείξεις, μπορεί να θεωρηθεί πιθανότερο ότι ο πληθυσμός της βυζαντινής Κωνσταντινούπολης του 15ου αιώνα βρισκόταν σε επίπεδο χαμηλότερο από την περιοχή των πενήντα με εξήντα χιλιάδων των Λεονάρδου Χίου, Κριτόβουλου και Andrea di Arnoldo, ακόμα και παρακάτω από τις σαράντα χιλιάδες του *Υπομνήματος* του 1437. Έτσι, η αναφορά του Ιωσήφ Βρυνέννιου σε εβδομήντα χιλιάδες κατοίκους φαίνεται εξ αρχής υπερβολική. Πέραν αυτού, υπάρχει και επιπλέον λόγος αμφιβολίας απέναντι στην πραγματολογική της ακρίβεια. Όπως και άλλοι συγγραφείς με θεολογικό και θρησκευτικό υπόβαθρο, έτσι και ο Βρυνέννιος σε αυτή την περίπτωση κάνει χρήση ενός κοινού τόπου στις αριθμητικές αναφορές, που είναι η χρήση του συμβολικού αριθμού «επτά».²³ Αριθμοί πολλαπλάσιοι του επτά απαντούν σε κείμενα συγγραφέων αναλόγου υποβάθρου, όταν αναφέρονται σε μεγέθη πληθυσμού, σε αριθμούς απωλειών μετά από καταστροφές κ.ο.κ. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης κάνει λόγο για επτά χιλιάδες νεκρούς κατά την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς το 1185· ο Ιωάννης Αναγνώστης αντίστοιχα για επτά χιλιάδες αιχμαλώτους των Οθωμανών κατά την άλωση της Θεσσαλονίκης το 1430, που μπορούν να θεωρηθούν ότι αντιπροσωπεύουν λίγο πολύ το σύνολο του πληθυσμού της πόλης.²⁴

Αν και η χρήση των πολλαπλασίων του επτά συνιστά κοινό τόπο, οι συγγραφείς έχουν μία αίσθηση ρεαλισμού και όταν αναφέρονται σε μεγέθη πληθυσμού δίνουν αριθμούς που δεν είναι τελείως ασύμβατοι με την πραγματικότητα. Έτσι, αναφερόμενος στην Θεσσαλονίκη του 12ου αιώνα, που στο πλαίσιο της μεγάλης δημογραφικής και οικονομικής ανάπτυξης που είχε γνωρίσει η βυζαντινή αυτοκρατορία τότε, θα είχε έναν μεγάλο πληθυσμό της τάξης των μερικών δεκάδων χιλιάδων, ο Ευστάθιος προφανώς θεώρησε ότι είχε την άνεση να γράψει για επτά χιλιάδες νεκρούς, άσχετα του πόσοι ήταν πραγματικά. Τον 15ο αιώνα όμως, όταν ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης ήταν πλέον ισχνός και αριθμούσε στις χιλιάδες και όχι στις δεκάδες χιλιάδες, ο Αναγνώστης αποδίδει τον αριθμό των επτά χιλιάδων στους αιχμαλώτους.²⁵

Έτσι, ο αριθμός των εβδομήντα χιλιάδων, που αναφέρει ο Ιωσήφ Βρυνέννιος αναφορικά με το μέγεθος του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης, προκύπτει καταρχάς από την λογοτεχνική και θρησκευτική επιταγή της χρήσης ενός πολ-

²² Μουστάκας 2012, 241–42.

²³ Ο ίδιος σε άλλο σημείο του λόγου του χρησιμοποιεί και τον συμβολικό αριθμό «δώδεκα». Η εισαγωγή του λόγου του συνίσταται από εγκώμιο της Κωνσταντινούπολης, την οποία θεωρεί ως την σπουδαιότερη από τις δώδεκα μεγαλύτερες και σπουδαιότερες πόλεις της ιστορίας. Βρυνέννιος: *Τωμαδάκης* ²1969, 244. Το σκεπτικό του για την επιλογή αυτών των πόλεων, που τις απαριθμεί ονομαστικά, συνιστά αντικείμενο μελέτης την οποία προτιθέμεθα να πραγματοποιήσουμε σε άλλη ευκαιρία.

²⁴ Αναγνώστης: Τσάρας 1958, 42· Ευστάθιος: Kyriakidis 1961, 120.

²⁵ Μουστάκας 2012, 229–31, 243–44.

λαπλασίου του συμβολικού αριθμού «επτά». Γνωρίζοντας ότι ο τότε πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης βρισκόταν στην τάξη των δεκάδων χιλιάδων, αξιοποιεί την χρήση του κοινού τόπου κάνοντας λόγο για «επτά μυριάδες». Πρόκειται για έναν ούτως ή άλλως υπερβολικά υψηλό αριθμό, αφού όπως έδειξε η συζήτηση που προηγήθηκε, η ακριβής προσέγγιση είναι αδύνατη, αλλά πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης βρισκόταν σε επίπεδα πολύ χαμηλότερα από αυτό, ίσως και χαμηλότερα από τις σαράντα χιλιάδες του *Υπομνήματος* του 1437.

Βιβλιογραφία

- Αναγνώστης; Τσάρας, Γ. (εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια) 1958. *Ιωάννου Ἀναγνώστου, Διήγησις περὶ τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης. Μονωδία ἐπὶ τῆ ἀλώσει τῆς Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη.
- Arnoldo; Iorga, N. 1915. *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, IV. Βουκουρέστι: Éditions de l'Académie roumaine, 53–54.
- Βρυέννιος; Τωμαδάκης, Ν. Β. ²1969 [1953]. Δούκα – Κριτοβούλου – Σφραντζή – Χαλκοκονδύλη, *Περὶ Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453). Συναγωγή κειμένων, μετὰ προλόγου καὶ βιογραφικῶν μελετημάτων περὶ τῶν τεσσάρων ιστοριογράφων καὶ τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου*. Αθήναι.
- Δούκας; Grecu, V. 1958. *Ducas, Istoria turco-bizantină (1341–1462). Ediție critică. Scriptores Byzantini*, I. Βουκουρέστι: Editura Academiei Republicii Populare Romine.
- Ευστάθιος; Kyriakidis, S. (επιμ.) 1961. Eustazio di Tessalonica, *La espugnazione di Tessalonica*, προοίμιο Β. Lavaglini, μτφρ. V. Rotolo. Testi e Monumenti. Testi 5. Παλέμμο: Istituto Siciliano di studi bizantini e neoellenici.
- Κριτόβουλος; Reinsch, D. R. 1983. *Critobuli Imbriotae historiae*. Corpus fontium historiae Byzantinae, 22. Βερολίνο/Νέα Υόρκη: Walter de Gruyter.
- Σφραντζής; Maisano, R. (έκδ.) 1990. *Giorgio Sfranze, Cronaca*. Corpus fontium historiae Byzantinae, 29. Scrittori bizantini, 2. Ρώμη: Accademia nazionale dei Lincei.
- Αγορίτσας, Δ. Κ. 2016. *Κωνσταντινούπολη: Η πόλη και η κοινωνία της στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων (1261 – 1328)*. Βυζαντινά κείμενα και μελέτες, 62. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών.
- Ιωαννίδης, Ν. Χ., αρχιμ. 1985. *Ο Ιωσήφ Βρυέννιος: Βίος – έργο – διδασκαλεία*. Αθήνα.
- Λαΐτου-Θωμαδάκη, Α. 1987. *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μτφρ. Α. Κάσδαγλη. Αθήνα: MIET [Princeton 1977].
- Λάμπρος, Σ. Π. 1910. Ὑπόμνημα περὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν δέκατον πέμπτου αἰῶνα. *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7: 360–71.
- Μουστάκας, Κ. 2012. Μεθοδολογικά ζητήματα στην προσέγγιση των πληθυσμιακών μεγεθών της υστεροβυζαντινής πόλης. Στο: Τ. Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις, 8ος – 15ος αιώνας. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 225–51.

- Bartusis, M. C. 1992. *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204 – 1453*. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.
- Charanis, P. 1953. A Note on the Population and Cities of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century. Στο: *The Joshua Starr Memorial Volume: Studies in History and Philology*. Jewish Social Studies, Publications No. 5. Νέα Υόρκη: Conference on Jewish Relations, 135–48.
- Frances, E. 1969. Constantinople byzantine aux XIVe et XVe siècles : population – commerce – métiers. *Revue des études sud-est européennes* 7.2: 405–12.
- Jacoby, D. 1961. La population de Constantinople à l' époque byzantine : Un problème de démographie urbaine. *Byzantion* 31.1: 81–109.
- Kondov, N. 1965. Demographische Notizien über die Landbevölkerung aus dem Gebiet des Unteren Strymon in der ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts. *Études balkaniques* 2–3: 261–72.
- Laiou, A. E. 2002α. The Agrarian Economy, Thirteenth–Fifteenth Centuries. Στο: A. E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*. Dumbarton Oaks Studies, 39. Ουάσινγκτον: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1: 311–75.
- _____, 2002β. The Human Resources. Στο: A. E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*. Dumbarton Oaks Studies, 39. Ουάσινγκτον: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1: 47–55.
- Lefort, J. 2006. Population et démographie. Στο: J.-C. Cheynet (επιμ.), *Le monde byzantin*, II: *L'Empire byzantine, 641–1204*. Nouvelle Clío: L'Histoire et ses problèmes. Παρίσι: Presses Universitaires de France, 201–19.
- Matschke, K.-P. 2002. The Late Byzantine Urban Economy, Thirteenth–Fifteenth Centuries. Στο: A. E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*. Dumbarton Oaks Studies, 39. Ουάσινγκτον: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2: 463–95.
- Melville Jones, J. R. (μτφρ.) 1972. *The Siege of Constantinople, 1453: Seven Contemporary Accounts*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
- Philippides, M. (επιμ./μτφρ.) 2007. *Mehmed II the Conqueror and the Fall of the Franco-Byzantine Levant to the Ottoman Turks: Some Western Views and Testimonies*. Medieval and Renaissance Texts and Studies, 302. Tempe: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies.
- Schneider, A. M. 1949. Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert. *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse* 9: 233–44.

Κωνσταντίνος Μουστάκας

Επίκουρος Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
moustakas@uoc.gr